

AGNIESZKA WIERZBICKA

 <http://orcid.org/0000-0002-5291-5785>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Filologiczny

Instytut Filologii Polskiej i Logopedii

Ptasi świat utrwalony w fitonimach

Птичий мир, закрепленный в фитонимах

The Bird World Recorded in Plant Names

Абстракт

Abstract

Фитонимы представляют собой чрезвычайно интересную лексическую категорию и содержат важные семантические свойства польского языка. Пытаясь воссоздать процесс обозначения отдельных видов, мы видим, насколько он зависит от восприятия человека и наблюдения за окружающей действительностью. Значения, закрепленные (записанные?) в разговорных, диалектических и ботанических названиях растений, открывают перед нами чрезвычайно богатый и красочный мир, рассматриваемый с антропоцентрической точки зрения. Подробный семантический анализ таких названий, как *jaskólcze ziele* (чистотел; буквально ласточкина трава), *kaczeniec* (календула; буквально утиные ноготки), *kurzyśląd* (пимпернель; буквально куриный след), *kacze pyski* (буквально утиные клювы), *rdest ptasi* (горец птичий), *ptasie oczko* (вероника дубравная; буквально птичий глаз) и других, приводит к интересным выводам – названия растений часто несут метафорическое содержание, основанное на чувственном восприятии и опыте, а часто и на ассоциациях, связывающих флору

Phytonyms are an extremely interesting category of lexis, and they contain significant semantic properties of the Polish language. Trying to recreate the nomination process of individual species, we see how much it depends on the perception of man and the observation of the surrounding reality. The meanings contained in the colloquial, dialectical and botanical names of plants reveal to us an extremely rich and colorful world seen from an anthropocentric perspective. Detailed semantic analysis of names such as *jaskólcze ziele* (celandine; literally swallow weed), *kaczeniec* (marigold; literally duck marigold), *kurzyśląd* (pimpernel; literally hen's trace), *kacze pyski* (literally duck snouts), *rdest ptasi* (birdweed), *ptasie oczko* (bird's-eye) and others leads to surprising conclusions: plant names often carry metaphorical content based on sensory perception and experience, and often on associations connecting flora with the world of birds. In her article, the author will show that the plant nominating system is largely based on the conceptualization of the world and the categorization of reality.

с миром птиц. В статье автор указывает, что система номинации растений во многом основана на концептуализации мира и категоризации реальности.

Ключевые слова: названия растений, диалектные названия растений, семантика, этимология

Keywords: plant names, dialectical plant names, semantic, etymology

Rośliny są od tysięcy lat towarzyszami ludzi – są źródłem pokarmu, lekarstwem (a niekiedy trucizną), ozdobą. „Jesteśmy całkowicie od roślin zależni”¹ – to dzięki nim oddychamy, z nich pozyskujemy materiały codziennego użytku czy służące do produkcji ubrań. Są one także inspiracją dla ludzkiej twórczości, wyrażanej nie tylko w działach malarskich czy architektonicznych, ale także w znaczeniach słów, którymi posługujemy się na co dzień. Utrwalone w nazwach roślin właściwości semantyczne języka zależne są w głównej mierze od obserwacji przyrody, jej oddziaływania na życie człowieka, łączenia wierzeń i przesądów. System nominacji otaczających nas roślin opiera się w dużej mierze na konceptualizacji świata przez ludzi i kategoryzowaniu najbliższej, znanej człowiekowi rzeczywistości.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że fitonimy są grupą rozbudowaną i niejednorodną – często jedna roślina funkcjonuje pod kilkoma, a nawet kilkunastoma nazwami, np. gatunek *Polygonum aviculare* L. znany jest pod określeniem botanicznym *rdest ptasi*, potocznym *rdest* i ludowymi/gwarowymi nazwami: *derdest*, *dres*, *drest*, *drutowiec*, *dzika wierzba*, *gorszczyca*, *gorzkie ziele*, *grdest*, *krężolek*, *podróznik*, *ptasi rdest*, *ragułka*, *rdes*, *srocza*, *świńska trawa*, *wierzbica*, *wróble języczki*². Nomenklatura botaniczna jest zawsze binominalna: pierwszy człon oznacza rodzaj rośliny, drugi – epitet gatunkowy. Polskie określenia botaniczne rodzajowe dość często są utrwaleniem istniejących od wieków nazw prasłowiańskich – tak dzieje się w wypadku przywołanego gatunku. Nazwa *rdest* (prawdopodobnie pochodząca od psł. **rǫdъstъ*), znana jest w prawie wszystkich językach i dialektach słowiańskich i określa dwa gatunki – *rdest ptasi* i *rdestnicę pływającą*: dł. *drest* ‘*rdest*’, gł. *dręst*/*dróst* ‘*rdest*’, cz. *rdesno* ‘*rdest*’, ukr. *рѣст* ‘*rdest*’, błr. *іpѣст* ‘*rdest*’, słoweń. *drist* ‘*rdestnica*’, sch. *rdes* ‘*rdest*’, mac.

¹ D. Chamovitz: *Zmysłowe życie roślin. Co wiedzą rośliny?* Przeł. D. Wójtowicz. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2012, s. 8.

² Zob. J. Mowszowicz: *Flora jesienna. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących jesiennych pospolitych roślin zielnych*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1986, s. 190; E. Rogowska-Cybulska: *Gwarowy obraz roślin w świetle aktywności nominacyjnej ich nazw*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2005, s. 306–307; J. Waniakowa: *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 91.

drødrec ‘*rdestnica*’³. Znaczenie tego określenia nie jest jasne. Według Aleksandra Brücknera być może pochodzi ono od tego samego rdzenia co ‘*rdza*’⁴ albo łączy się z psł. **rōdēti* ‘stawać się czerwonym, czerwienić się’ i wskazuje na czerwoną lub różową barwę kwiatów *rdestu*⁵. Epitet gatunkowy *ptasi* wskazuje na cechę użytkową – roślina jest ulubionym pokarmem ptactwa domowego. Nazwa potoczna *rdest* powieliła pierwszy człon określenia botanicznego, ale niekiedy w mianownictwie (choć nie w wypadku *rdestu*) może być także przeniesiona z gwary – tak dzieje się np. w przypadku nazwy *modrak/bławatek* w odniesieniu do *chabra bławatka*.

Najciekawszą i najliczniej reprezentowaną grupą fitonimów są nazwy ludowe, gwarowe, związane zwykle z niewielkimi obszarami. To wśród nich można odnaleźć znamienne właściwości semantyczne i cechy kojarzone z danym gatunkiem przez ludzi mieszkających na wsi, a więc najbardziej związanych ze światem przyrody. I tak też dzieje się w wypadku ludowych/gwarowych określeń *rdestu* – charakterystyczne, sztywne łodygi tej rośliny podobne do przedmiotów martwych utrwalone są w nazwach: *drutowiec*, *krężolek*. Podobieństwo do innych roślin oddają określenia *dzika wierzba*, *wierzbica*, a do części anatomicznych zwierząt nazwy *wróble jęczyczki* (liść podobny do języka wróbla), *srocza* (błyszczący kwiat podobny jest do sroki, mającej połyskliwe upierzenie). Właściwości wyczuwane zmysłem smaku odzwierciedlone zostają w określeniach *gorszczyca*, *gorzkie ziele*, a zdolność rozprzestrzeniania się *rdestu* oddaje fitonim *podróznik*. Są w gwarach także nazwy wskazujące na użyteczność tej rośliny: *ptasi rdest*, *świńska trawa* jako pokarmu dla zwierząt gospodarskich – ptaków czy świń.

W artykule skupię się na ostatniej kategorii – nazwach ludowych i gwarowych zbieranych zarówno przez językoznawców⁶, jak i botaników⁷ czy zielarzy⁸, w które wpisany jest element „ptasi”. Istotny będzie dla mnie sposób konceptualizacji świata przez ludzi mieszkających na wsi i kategoryzowania fitoni-

³ W. Budziszewska: *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1965, s. 230.

⁴ A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1974, s. 455.

⁵ A. Spólnik: *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990, s. 78.

⁶ A. Wierzbicka: *Świat człowieka odzwierciedlony w fitonimach*. W: *Świat ukryty w znaczeniu, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym w językach słowiańskich*. Red. I. Generowicz, E. Kaczmarek, I.M. Doliński. Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 415–426.

⁷ J. Mowszowicz: *Flora jesienna...*; idem: *Flora letnia. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących letnich pospolitych roślin zielnych*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987; idem: *Flora wiosenna. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących wiosennych pospolitych roślin zielnych*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987.

⁸ A. Mazerant-Leszowska: *Mała księga ziół*. Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990.

mów, miejsce występowania danej nazwy będzie natomiast dla mnie kwestią drugoplanową – niewiele bowiem jest opracowań traktujących tę problematykę szeroko, w kontekście semantycznym i etymologicznym⁹, a większość badaczy skupia się zwykle na określeniach roślin występujących w wybranych gwarach¹⁰ lub przedstawia analizę nazw pojedynczych gatunków¹¹. Określenia gwarowe są nie tylko najliczniejszą grupą wśród fitonimów, ale (co najistotniejsze) niosą w swoich znaczeniach informacje ważne dla mieszkańców wsi – ukazują cechy mocno utrwalone w świadomości (poprzez zmysły wzroku, smaku, dotyku, węchu i słuchu), typowe dla danego gatunku (użyteczność/nieużyteczność, miejsce występowania, zastosowanie, skutek użycia, działania magiczne) czy kojarzone (podobieństwo). Szczególnie ciekawą kategorią nazw w tej perspektywie są te, które zawierają odwołanie do ptasiego świata – łączą bowiem w różny sposób w świadomości mieszkańców wsi świat flory ze światem fauny, pokazując nie zwykle przenikanie się obu tych światów.

Mieszkańcy wsi patrzą na rośliny zupełnie inaczej niż botanik czy laik interesujący się florą. Dzięki ich bliskiemu kontaktowi ze światem roślin i zwierząt nazwy przez nich tworzone uzmysławiają nam te cechy rzeczywistości, których wcześniej nie dostrzegali inni, zwracając uwagę na te właściwości, które nie były większości z nas znane. Niekiedy też w nazwach zapisana jest naiwna interpretacja świata, znacznie uproszczona, łączona ze stereotypowymi cechami przypisywanymi danym roślinom czy zwierzętom. I tak na przykład pospolicie występująca w Polsce roślina *glistnik jaskółcze ziele* (łac. *Chelidonium majus* L.) odkrywa przed nami niezwykle bogaty, barwny świat zaobserwowany przez człowieka i utrwalony przez niego w następujących gwarowych i ludowych nazwach: *cecelia*, *cecelija*, *celidon*, *celidonia*, *cencelija*, *cencylia*, *cencylija*, *cendalia*, *cyndabija*, *cendalija*, *cyncylia*, *cyndaleja*, *cyndalia*, *cyndalija*, *cyndelija*, *cyngalia*, *brodawnik*, *glistewnik*, *glistnik*, *gniazdo*, *jaskółcze ziele*, *niebieski dar*, *ptasie ziele*, *ziele od brodawek*, *złotnik*, *zółtnik*. Roślina ta stosowana jest przez człowieka od wielu wieków i bardzo ceniona (w średniowieczu alchemicy uznawali jej korzeń za kamień mądrości), na co wskazuje jedna z jej

⁹ Zob. W. Budziszewska: *Słowiańskie słownictwo...*; J. Waniakowa: *Polskie gwarowe nazwy...*

¹⁰ Np. S. Dubisz: *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977; E. Rogowska: *Kaszubskie nazwy roślin uprawnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998; eadem: *Gwarowy obraz roślin...*

¹¹ Np. E. Belcarzowa: „Czarne jagody”, „borówki” i ich synonimy. „Język Polski” R. 40, 1960, nr 4, s. 281–291; eadem: *Rubus idaeus* L. „Malina właściwa”. „Język Polski” R. 46, 1966, nr 1, s. 45–51; W. Budziszewska: *O pochodzeniu nazwy modrzew „Larix”*. „Rocznik Słowistyczny” R. 35, 1974, nr 1, s. 21–23; eadem: *Wokół nazw lilii wodnych*. „Prace Filologiczne” 1974, t. 25, s. 281–301; eadem: *Wybrane nazwy roślin ze Szczawnicy i okolic*. „Język Polski” R. 65, 1985, nr 1–2, s. 158–162; S. Dubisz: *Nazwy jodły w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*. „Poradnik Językowy” 1972, nr 9, s. 526–531; idem: *O nazwach czeremchy (Prunus padus) na Warmii i Mazurach*. „Prace Filologiczne” 1975, t. 25, s. 301–313.

nazw, tj. *niebieski dar*, w znaczeniu ‘dar nieba, boski dar’, z łac. *coeli donum*. W źródłach botanicznych podaje się to łacińskie określenie jako podstawę nazwy rodzajowej *Chelidonium*¹². W polskich gwarach istnieje wiele wariantów fonetycznych łacińskiej nazwy botanicznej: *cecelia*, *cecelija*, *celidon*, *celidonia*, *cencelija*, *cencylia*, *cencylija*, *cendalia*, *cyndabija*, *cendalija*, *cyncylia*, *cyndaleja*, *cyndalia*, *cyndalija*, *cyndelija*, *cyngalia*¹³. Według Jadwigi Waniakowej: „Nazwa polska jest bezpośrednią pożyczką ze śrłac. *celidonia*, wariantu fonetycznego łac. *chelidonia*, który notuje m.in. już Pliniusz [...]. Jest to wariant morfologiczny, łac. *chelidonium*, pochodzącego z gr. *χελιδονιον* (notowanego przez Teofrasta i Dioskorydesa [...])”¹⁴. Ten źródłosłów zdaje się potwierdzać cytat pochodzący z XVI-wiecznego tekstu Marcina z Urzędowa: „Celidonia od jaskółki, iż chelidon znaczy po grecku jaskółkę”¹⁵. Z pewnością obie etymologie łączyć należy ze zbieżnością czasu zakwitania i zamierania glistnika z terminami przylotów i odlotów jaskółek. Owe skojarzenia z ptakami utrwalone są zresztą w innych nazwach *Chelidonium majus* L.: *jaskółcze gniazdo* (ze względu na podobieństwo pokroju rośliny do ptasiego gniazda), *jaskółcze ziele*, *ptasie ziele*. Te dwie ostatnie nazwy używane były na wsiach dlatego, że namaczane w soku *glistnika* ziarna wabiły do pułapek ptaki (ale także ryby). Warto również zwrócić uwagę na pierwszy człon nazwy botanicznej (utworzony od leksemu ‘glista’), który wskazuje na cechę użytkową tej rośliny – gatunek ten służył przez wiele wieków do odrobaczania. Owa cecha tej rośliny utrwalona została także w gwarach, w określeniu *glistewnik*. Pozostałe gwarowe nazwy odnoszą się do właściwości *glistnika*: jako że likwiduje on brodawki i kurzajki, nazywany jest *brodawnikiem* i *zielem od brodawek*, a uzyskany z niego wyciąg stosuje się na stany zapalne dróg żółciowych i choroby wątroby; kojarzony z żółtą barwą kwiatów doprowadził do powstania nazw *złotnik*, *żółtnik*.

Przytoczone szczegółowe analizy semantyczne określeń gwarowych i ludowych prowadzą do ciekawych wniosków – konstruowany przez ludzi żyjących na wsi model pojęciowy dla rośliny uwzględnia cztery główne grupy nazw roślinnych utworzone ze względu na: (I) cechy fizyczne, (II) miejsce występowania (lub pochodzenia), (III) podobieństwo do innych gatunków roślin, zwierząt, przedmiotów itp. oraz (IV) relację do człowieka¹⁶. Czy jednak nazwy roślin

¹² Zob. H.S. Różański: *Chelidonium maius (majus) L. – glistnik jaskółcze ziele*, <http://luskiewnik.strefa.pl/chelidonium.html> [dostęp: 4.08.2020].

¹³ Zob. J. Waniakowa: *Polskie gwarowe nazwy...*, s. 170.

¹⁴ Ibidem, s. 170–171.

¹⁵ Marcin z Urzędowa: *Herbarz Polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych i inszych rzeczy do lekarstw należących księgi dwoje*. Drukarnia Łazarzowa, Kraków 1595, s. 90. Cyt. za: A. Spólnik: *Nazwy polskich roślin...*, s. 87.

¹⁶ Niniejsza klasyfikacja semantyczna została oparta na własnych spostrzeżeniach autorki i opublikowana w artykule *Świat człowieka odzwierciedlony...*, s. 415–426. Odnosi się ona również do podziału dokonanego przez Edwarda Pawłowskiego (zob. idem: *Polskie nazwy roślin (próba klasyfikacji semantycznej)*. W: *Studia indoeuropejskie*. Red. J. Kuryłowicz. Zakład Narodowy

mające „ptasi” komponent zaliczyć można do wszystkich z wymienionych tu kategorii? Zdecydowanie nie – wyekscerpowane na potrzeby tego opracowania fitonimy, w których utrwalone są określenia łączące się z polem semantycznym „ptak”, pokazują pewne tendencje nazewnicze w tej grupie, a ich zestawienie prezentuje tabela 1.

Tabela 1
Zestawienie gwarowych/ludowych fitonimów z komponentem „ptasim”

Podobieństwo rośliny (przeniesienie nazwy)			
do ptaków i części ich ciała	element budowy anatomicznej ptaka	nazwa gwarowa/ludowa rośliny (nazwa botaniczna gatunku)	elementy podobne: roślina (fragment/całość) ↔ ptak (element jego anatomii lub cały ptak)
	cały ptak	<i>gąska (grązel żółty, grzybień biały)</i>	„kwiatek w kolorze takim jak gąska młoda”
		<i>gęsiątka (mniszek pospolity)</i>	pełne, pierzaste pąki kwiatowe <i>mniszka</i> stanowią źródło porównania do puszystości upierzenia młodych gęsi”
		<i>bocianek (ostróżeczka polna)</i>	kwiaty, kończące się ostrogą, mogą kojarzyć się z długim, bocianim dziobem”
		<i>kogutek/kogutki (nasturcja wielka)</i>	„kwiaty na płocie jak koguty siedzą”
		<i>srocza (rdest ptasi)</i>	błyszczący kwiat podobny jest do połyskliwego upierzenia sroki
	głowa ptaka i jej części	<i>ptasie główki (bluszczuk kurdybanek)</i>	kształt liścia przypomina ptasią głowę
<i>ptasie języczki (babka lancetowata)</i>		kształt liścia przypomina ptasi język	

im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 163–169). Uwzględnione zostały w niej także zmiany zawarte w późniejszych klasyfikacjach, tj. Ludwika Wajdy-Adamczykowej (zob. eadem: *Polskie nazwy drzew*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 77–78), Ewy Rogowskiej (zob. eadem: *Kaszubskie nazwy roślin...*, s. 156–181) i Doroty Piekarczyk (eadem: *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 39–44). W podziale nie zostały uwzględnione nazwy obcego pochodzenia oraz określenia niejasne.

		<i>wróble języczki (rdest ptasi/rdest plamisty)</i>	kształt liścia przypomina ptasi język
		<i>koguci grzebień (celozja srebrzysta)</i>	kształt kwiatostanu przypomina grzebień koguta
		<i>kacze pyski (knieć błotna)</i>	kształt nasion przypomina kaczy dziób
		<i>bociani dziób (iglica pospolita)</i>	kształt owocu przypomina bociani dziób
		<i>bociani nosek (iglica pospolita, bodziszek łśniący)</i>	kształt owocu przypomina bociani dziób
		<i>bociania marchew (iglica pospolita)</i>	kształt owocu przypomina bociani dziób
		<i>bocianie ziele (bodziszek łśniący)</i>	kształt owocu przypomina bociani dziób
		<i>ptasie oczko/oczka (światlik łąkowy, przetacznik perski, niezapominajka błotna)</i>	żółta plamka na dolnej części kwiatostanu przypomina ptasie oko
		<i>wronie oko (czworolist pospolity)</i>	ślupkę z wykształconą dużą, czarną kulką przypomina błyszczące, wronie oko; nazwa może także pochodzić od niebieskoczarnych jagód, owoców tej rośliny, które również przypominają wronie oko
	ptasie nogi/łapy	<i>wronie nóżki (widłak wroniec)</i>	kształt łodygi przypomina nogi wrony
		<i>srocza nóżka (ostróżeczka polna)</i>	kształt kwiatostanu przypomina nogę sroki
		<i>kacznóżka (pierwiosnek lekarski)</i>	kształt kwiatostanu zebranego w silnie odgięty baldach przypomina łapę kaczą
		<i>gęsia łapka/gęsie łapki (przywrotnik pasterski)</i>	kształt liścia przypomina łapę gęsi
		<i>gęsia stopa (serdecznik pospolity)</i>	kształt liścia przypomina łapę gęsi

		<i>kurze ziele (pięciornik kurze ziele)</i>	kształt liścia przypomina łapę kurzą
		<i>wronia noga/stopa (wronóg grzebieniasty)</i>	kształt liścia przypomina łapę wrony
		<i>bociel/bocianie nogi (skrzyp polny)</i>	kształt pędu przypomina nogi bociana
		<i>zapałki bociana (skrzyp polny)</i>	kształt pędu przypomina nogi bociana
do zjawisk/ przedmiotów kojarzonych z ptakami	ślady ptasich łap	<i>kurzyślad (pięciornik kurze ziele)</i>	kształt liścia przypomina ślad zostawiany przez kurze łapy
	przedmioty martwe	<i>ptasie gniazdo (marchew zwyczajna)</i>	pokrój całej rośliny po przekwitnięciu przypomina kształtem ptasie gniazdo
Relacja do człowieka			
przeznaczenie rośliny	antropocentryczny punkt postrzegania użyteczności rośliny	nazwa gwarowa/ludowa rośliny (nazwa botaniczna gatunku)	elementy kojarzone
	roślina użyteczna	<i>kaczyniec/kaczeniec (rzęsa wodna, mniszek lekarski)</i>	stanowi ulubiony pokarm kaczek
		<i>gęsie ziele (pięciornik gęsi)</i>	stanowi ulubiony pokarm z gęsi
		<i>rutka ptasia (dymnica pospolita)</i>	stanowi ulubiony pokarm ptaków domowych
		<i>ptasi rdest (rdest ptasi)</i>	stanowi ulubiony pokarm ptaków domowych
		<i>ptasie ziele (gwiazdnica pospolita, rdest plamisty)</i>	stanowi ulubiony pokarm ptaków domowych
		<i>kurze proso (chwastnica jednostronna)</i>	stanowi ulubiony pokarm kur
		<i>gołębi groch (mniszek pospolity)</i>	jest jednym z ulubionych pokarmów gołębi
		<i>wróble proso (nawrot polny, bodziszek lśniący)</i>	stanowi ulubiony pokarm wróbli

		<i>kacze/ptasie/wronie mydło (połonicznik nagi)</i>	ze względu na zawartość saponin gatunek ten używany jako substytut mydła
		<i>wronie masło/sadło (rozchodnik ostry)</i>	stanowi cenny środek do leczenia egzemy oraz nadciśnienia tętniczego i miażdżycy
	pozytywne skutki użycia rośliny	<i>kurzyślep (pięciornik kurze ziele)</i>	rośliną tą leczyło się na wsiach kurzą ślepotę
	roślina nieużyteczna	<i>wroni groch (kąkol polny)</i>	roślina trująca, jest siedliskiem diabła ^{****}

Objaśnienia:

* Eksplicacja uzyskana od informatorki we wsi Ryszewko (nazwa notowana także we wsi Zielonka) podczas badań terenowych prowadzonych przez autorkę w latach 1999–2000 na Kujawach. Nazwa ta popularna jest w różnych rejonach Polski, a nawet innych krajach słowiańskich. Zob. W. Budziszewska: *Słowiańskie słownictwo...*, s. 281–300.

** Cyt. za: J. Waniakowa: *Nazwy zwierząt w nazwach roślin. W: Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miasta, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*. Red. E. Wierzbicka-Piotrowska. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 190–191.

*** Cyt. za: eadem: *Polskie gwarowe nazwy...*, s. 81.

**** Eksplicacja uzyskana od informatora we wsi Rakutowo (nazwa notowana także we wsi Rybno) podczas badań terenowych prowadzonych przez autorkę w latach 1999–2000 na Kujawach. Nazwy o podobnej motywacji semantycznej można spotkać w gwarach kaszubskich. Zob. E. Rogowska: *Kaszubskie nazwy roślin...*, s. 105–106.

***** Prawdopodobnie źródłem tych wierzeń i konotacji jest Biblia, w której czytamy: „Kąkołem są synowie Złego. Nieprzyjacielem zaś, który go posiał, jest diabeł” (Mt 13,38–39).

Źródło: opracowanie własne.

Zebrane w tabeli 1 informacje wskazują, że nazwy roślin, w których odnajdujemy powiązane z ptakami elementy, wiążą się ściśle jedynie z dwiema grupami semantycznymi fitonimów, są nimi:

1. **Nazwy wskazujące na podobieństwo rośliny do ptaka** (26 nazw): do konkretnego gatunku (5 nazw), do ptasiej głowy lub jej części (10 nazw) i do ptasich nóg/lap (9 nazw) czy pozostawianych przez ptaki śladów (1 nazwa) oraz przedmiotów kojarzonych z ptakami (1 nazwa). Nazwy te budowane są na drodze asocjacji, prezentują „mechanizm nazywania oparty często nie na istotnych cechach nazywanego przedmiotu, ale na cechach nieistotnych, przypadkowych, natomiast w momencie nazywania dominujących percepcyjnie”¹⁷. Biorąc pod uwagę budowę tych konstrukcji, znaczenie podstawy nie jest ujęte w ich znaczeniu leksykalnym, ale wskazuje na cechę, która jest kojarzona ze

¹⁷ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. Grzegorzczkowska, R. Lasowski, H. Wróbel. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 370.

znaczeniem derywatu. Owo skojarzenie staje się tu najistotniejszą podstawą utworzenia danej nazwy, ściśle związaną z podobieństwem, a niekiedy nawet metaforą. Ludzie chętnie posługują się znanymi sobie, bliskimi ich życiu analogiami¹⁸, nie dziwi więc, że mieszkańcy wsi łączą w swoim umyśle kształty spotykane przez nich na co dzień: i te ptasie, i te roślinne. Części ptasiego ciała (głowa, język, grzebień, dziób, oko, noga, łapa) zostają odzwierciedlone w nazwie ze względu na ich podobieństwo do kształtów łądyg, pędów, liści, kwiatostanów i ich części, owoców (czy ich kolorów), a nawet całego pokroju rośliny. To, co jest znane ludziom i kojarzone z obserwacji świata roślinnego, zostaje uwiecznione w nazwie metaforycznej – gatunek *nasturcji wielkiej*, cechującej się wspinaniem po wszelkich podporach, nieprzypadkowo staje się *kogutkiem* (wszak ptak ten lubi siedzieć na płocie). Nieco bardziej skomplikowana jest kwestia przekształceń struktury semantycznej w określeniu *gąska* czy *gęsiątka*. Wyjść tu bowiem trzeba od zmiany o charakterze metaforycznym w dwu płaszczyznach – następuje najpierw podobieństwo dwóch sensów ‘ptaka wodnego’ i ‘rośliny wodnej’, potem pojawia się element wspólny dla samych roślin – środowisko wodne. Taka operacja myślowa „pozwała nam zrozumieć stosunkowo abstrakcyjną lub z natury nieustrukturyzowaną treść w kategoriach treści bardziej konkretnej, lub przynajmniej bardziej ustrukturyzowanej”¹⁹.

2. **Relacja do człowieka danego gatunku rośliny** (12 nazw). W grupie tej podstawą nominacji staje się antropocentryczny punkt widzenia i klasyfikacja użyteczności rośliny zarówno w kontekście bezpośrednich potrzeb ludzkich, jak i potrzeb gospodarskich. Jedną z istotniejszych z perspektywy ludzi mieszkających na wsi cech każdej rośliny jest jej przydatność. Ludzie mieszkający na wsi korzystali bezpośrednio z roślin, jak ma to miejsce w wypadku *kurzyślepu* (*pięciornika kurzego ziela*), który miał leczyć chorobę znaną powszechnie pod nazwą ‘kurzej ślepoty’. Rośliny dziko rosnące stanowiły też cenny pokarm. I choć nie były one spożywane bezpośrednio przez ludzi mieszkających na wsi, to dostrzegali oni ich użyteczność podczas żywienia ptaków hodowlanych (6 nazw: *kaczeniec/kaczyniec*, *gęsie ziele*, *rutka ptasia*, *ptasi rdest*, *ptasie ziele*, *kurze proso*), jak i dzikich (2 nazwy: *gołębi groch*, *wróble proso*). W grupie roślin użytecznych znalazł się także *połonicznik nagi* określany w różnych regionach Polski mianami *kacze/ptasie/wronie mydło*, ponieważ ze względu na zawartość saponin pienił się pod wpływem wody i używany był do mycia. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że atrybut *ptasi*, *kurzy*, *kaczy* czy *gęsi* był wskazówką użyteczności danych roślin, np. *rutka ptasia*, *gęsie ziele* – dzięki nim możliwe było żywienie tych zwierząt. Dziko

¹⁸ Zob. D. Gentner: *Analogy*. W: *A Companion to Cognitive Science*. Red. W. Bechtel, G. Graham. Blackwell, Oxford 1998, s. 107–113.

¹⁹ G. Lakoff: *The Contemporary Theory of Metaphor*. W: *Metaphor and Thought*. Red. A. Ortony. Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 202–251.

rosnące rośliny stanowiły dla mieszkańca wsi cenny, darmowy pokarm dla udomowionego bądź dzikiego, przyjaznego człowiekowi ptactwa. Pokarm ten był łatwo dostępny, rósł bowiem w pobliżu domostwa i nie wymagał specjalnej pielęgnacji oraz nakładów finansowych (np. na zakup ziarna w celu jego uprawy). Jeśli mówimy o gatunkach nieużytecznych, wyłania się niewielka grupa roślin (dotycząca zaledwie dwóch gatunków), których nazwy motywowane są nazwą *wrony*: *wroni groch* i *wronie masło*. W literaturze wskazuje się, że określenia tego rodzaju (obok nazw tworzonych za pomocą określeń *wilczy*, *psi*, *koci*, *świński*, *zajęczy*) zawierają komponent wartościujący ujemnie²⁰. Negatywne konotacje wiązać należy tu z *wroną* (jako ptakiem łączonym w świadomości ludzi mieszkających na wsi z nieszczęściem, diabłem, a nawet śmiercią) i trującymi właściwościami roślin określanymi takim mianem.

Zgromadzone i przedstawione w artykule fitonimy, w których ujęte są kojarzone z ptakami elementy rzeczywistości, są niewątpliwie usystematyzowane – są obrazem pewnego porządku świata doświadczanego przez człowieka zmysłami. Odnaleźć w nich możemy wspólny mianownik dla szeregu dotyczących roślin zjawisk, zdarzeń i obserwacji związanych z gospodarskim życiem na wsi. To, w jaki sposób użytkownicy gwar rekonstruują w fitonimach świat, mówi wiele o tych ludziach – jak postrzegają, jak kategoryzują czy upraszczają otaczającą ich codzienność, jak widzą wzajemne oddziaływanie i przenikanie się świata fauny i flory. Robią to zgodnie z nabytymi w procesie osobniczego rozwoju doświadczeniami własnymi i całej społeczności wiejskiej, w której żyją, dlatego niektóre z fitonimów występują niezależnie w wielu, niekiedy odległych miejscach w Polsce i poza nią (jak choćby wspomniana już nazwa *gąska*). Kształt wyobrażeń tworzących się w umysłach jest wytworem zbiorowości naznaczonej zwyczajami, normami, przesądami. Nie mniej ważną rolę odgrywają także poprzednie pokolenia, ponieważ wychowujący rodzice, dziadkowie i ich doświadczenia formują ujmowanie świata i ułatwiają dekodowanie pojawiających się w formie słów informacji, objaśniając świat – nazwy takie jak *wronie oko*, *gołębi groch*, *gęsie łapki*, *wróble jęczyczki*, *bocianie ziele*, *kurzyślep* nie są tylko świadectwem jednostkowej gwary, a ich korzenie sięgają niejednokrotnie do doświadczenia wcześniejszych pokoleń i staropolszczyzny²¹. Dla nas, współcześnie żyjących, niemających najczęściej nic wspólnego z życiem na wsi i światem przyrody, nazwy te stanowią dziś niemalą zagadkę. Warto więc mieć w pamięci, że ukryty w fitonimach świat roślin i ptaków odkrywa przed nami nowy (choć coraz bardziej zapomniany) świat znaczeń.

²⁰ Podkreśla to m.in. Wanda Stec (zob. eadem: *Metafora w nazewnictwie roślinnym: polskie i rosyjskie nazwy roślin leczniczych motywowane nazwami ze świata zwierząt*. „Acta Polono-Ruthenica” 2016, t. 21, s. 109) czy Václav Machek w odniesieniu do czeskich i słowackich nazw roślin (zob. idem: *Česká a slovenská jména rostlin*. Nakladatelství Československé Akademie, Praha 1954, s. 178).

²¹ Zob. A. Spólnik: *Nazwy polskich roślin...*, s. 11, 15, 27, 32, 41.

Bibliografia

- Belcarzowa, Elżbieta. "Czarne jagody, borówki i ich synonimy." *Język Polski*, vol. 40, no. 4 (1960): 281–291.
- Belcarzowa, Elżbieta. "Rubus idaeus L. 'Malina właściwa'." *Język Polski*, vol. 46, no. 1 (1966): 45–51.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974.
- Budziszewska, Wanda. "O pochodzeniu nazwy modrzew *Larix*." *Rocznik Sławistyczny*, vol. 35, no. 1 (1974): 21–23.
- Budziszewska, Wanda. "Wokół nazw lilii wodnych." *Prace Filologiczne*, vol. 25 (1974): 281–301.
- Budziszewska, Wanda. "Wybrane nazwy roślin ze Szczawnicy i okolic." *Język Polski*, vol. 65, no. 1–2 (1985): 158–162.
- Chamovitz, Daniel. *Zmysłowe życie roślin. Co wiedzą rośliny?* Translated by Dariusz Wójtowicz. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2012.
- Dubisz, Stanisław. "Nazwy jodły w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich." *Poradnik Językowy*, no. 9 (1972): 526–531.
- Dubisz, Stanisław. "O nazwach czeremchy (*Prunus padus*) na Warmii i Mazurach." *Prace Filologiczne*, vol. 25 (1975): 301–313.
- Dubisz, Stanisław. *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977.
- Gentner, Dedre. "Analogy." In *A Companion to Cognitive Science*, edited by William Bechtel and George Graham, 107–113. Oxford: Blackwell, 1998.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, edited by Renata Grzegorzczkova, Roman Laskowski and Henryk Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Lakoff, George. "The Contemporary Theory of Metaphor." In *Metaphor and Thought*, edited by Andrew Ortony, 202–251. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Machek, Václav. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie, 1954.
- Marcin z Urzędowa. *Herbarz Polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych i in-szych rzeczy do lekarstw należących księgi dwoje*. Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1595.
- Mazerant-Leszowska, Anna. *Mała księga ziół*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990.
- Mowszowicz, Jakub. *Flora jesienna. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących jesien-nych pospolitych roślin zielnych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1986.
- Mowszowicz, Jakub. *Flora letnia. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących letnich pospolitych roślin zielnych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1987.
- Mowszowicz, Jakub. *Flora wiosenna. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących wiosen-nych pospolitych roślin zielnych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1987.

- Pawłowski, Edward. "Polskie nazwy roślin (próba klasyfikacji semantycznej)." In *Studia indoeuropejskie*, edited by Jerzy Kuryłowicz, 163–169. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974.
- Piekarczyk, Dorota. *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.
- Rogowska, Ewa. *Kaszubskie nazwy roślin uprawnych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1998.
- Rogowska-Cybulska, Ewa. *Gwarowy obraz roślin w świetle aktywności nominacyjnej ich nazw*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005.
- Różański, Henryk Stanisław. "Chelidonium maius (majus) L. – glistnik jaskółcze ziele." Accessed August 8, 2020. <http://luskiewnik.strefa.pl/chelidonium.html>.
- Spólnik, Anna. *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990.
- Stec, Wanda. "Metafora w nazewnictwie roślinnym: polskie i rosyjskie nazwy roślin leczniczych motywowane nazwami ze świata zwierząt." *Acta Polono-Ruthenica*, vol. 21 (2016): 99–115.
- Wajda-Adamczykowa, Ludwika. *Polskie nazwy drzew*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Waniakowa, Jadwiga. *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012.
- Waniakowa, Jadwiga. "Nazwy zwierząt w nazwach roślin." In *Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miasta, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*, edited by Elżbieta Wierzbicka-Piotrowska, 187–194. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.
- Wierzbicka, Agnieszka. "Świat człowieka odzwierciedlony w fitonimach." In *Świat ukryty w znaczeniu, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym w językach słowiańskich*, edited by Ilona Generowicz, Elżbieta Kaczmarek and Ignacy M. Doliński, 415–426. Warszawa: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.

Agnieszka Wierzbicka – doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, ukończyła studia na Wydziale Filologicznym UŁ, otrzymując w 1997 roku tytuł magistra filologii polskiej. W tym samym roku rozpoczęła dzienne studia doktoranckie w Katedrze Dialektologii Polskiej pod opieką dra hab. Stanisława Gogolewskiego, prof. UŁ. W trakcie ich trwania (1997–2002) brała udział w badaniach naukowych, m.in. w międzynarodowym grancie Uniwersytetu Łódzkiego i Uniwersytetu w Lancasterze *Practical Applications in Language Corpora* (PALP), kierowanym przez prof. dr hab. Barbarę Lewandowską-Tomaszczyk, oraz zbieraniu materiałów do *Atlasu Gwar Polskich* pod kierunkiem prof. dra hab. Karola Dejny. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa polskiego uzyskała w 2002 roku za pracę *Nazwy roślin w gwarach kujawskich*. W latach 2002–2007 była zatrudniona jako adiunkt w Instytucie

Filologii Polskiej w Katedrze Językoznawstwa Akademii Podlaskiej w Siedlcach (obecnie Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach). Od października 2006 roku pracuje na Uniwersytecie Łódzkim – pierwszy rok w Międzywydziałowym Zakładzie Nowych Mediów i Nauczania na Odległość, a obecnie w Zakładzie Współczesnego Języka Polskiego. Zainteresowania naukowe: współczesny język polski, kultura języka, semantyka, komunikacja medialna oraz kształcenie zdalne (e-learning).

Agnieszka Wierzbicka – Doctor of Letters, Associate Professor at the University of Łódź, graduate of the Faculty of Letters at the University of Łódź, where she was awarded MA in Polish Studies in 1997. It was also in the same year that she embarked on her doctoral research at the Institute of Polish Dialectology under the supervision of Prof. Stanisław Gogolewski, PhD DLitt. During her doctoral studies (1997–2002) she took part in various research projects, including an international grant programme *Practical Applications in Language Corpora* (PALP), co-developed by the University of Łódź and Lancaster University, and directed by Prof. Barbara Lewandowska-Tomaszczyk. She was also involved in collecting the data for the Atlas of Polish Dialects, under the supervision of Prof. Karol Dejna. She received her doctoral degree in the humanities in 2002, having written a dissertation entitled *Names of Plants in Kuyavian Dialects*. Between 2002 and 2007 she held the position of Assistant Professor at the Institute of Polish Studies, Department of Linguistics, at the Podlasie Academy in Siedlce (currently Siedlce University of Natural Sciences and Humanities). Since October 2006 she has worked at the University of Łódź, first at the Interdepartmental Unit of New Media and Remote Learning and currently at the Institute of Contemporary Polish Language. Her research interests include contemporary Polish language, cultural linguistics, semantics, media communications and remote learning (e-learning).